

J. HANNES

Met de originele titel van het boek wordt aangegeven dat, althans op het continent, de landbouw de belangrijkste kracht achter het economisch ontwikkelingsproces is geweest en zulks tot omstreeks 1875. Zelfs in de provincie Oost-Vlaanderen, die reeds bij het begin van de negentiende eeuw toch tot de meest ontwikkelde gewesten van West-Europa behoorde, zowel op agrarisch als op industrieel vlak, zou de agrarische sector niet alleen de economische motor op toeren hebben gehouden, maar deze ook in versnelling hebben gebracht. Vooral in de kleinschalige landbouwbeoefening, typerend voor Oost-Vlaanderen, zouden zich vanaf de Franse tijd gunstige ontwikkelingen hebben voorgedaan waardoor het grondinkomen fors kon aangroei en precies dat inkomen werd de belangrijkste financieringsbron voor de economische modernisering.

Deze hypothese gaat lijnrecht in tegen de gevestigde mening dat Vlaanderen, in de achttiende eeuw nog de 'Tuin van Europa' genoemd, in het midden van de negentiende eeuw was gedegenerend tot 'Arm Vlaanderen'. Het verval, zo werd aangenomen, zou zijn veroorzaakt door de relatieve overbevolking, door het wegwijnen van de traditionele huisnijverheid in de textielsector en door het in gebreke blijven van de landbouw. Ph. Kint ziet het anders; de landbouw bleef tot 1875 de gangmaker van het economisch ontwikkelingsproces, zeker in het hoog ontwikkelde Oost-Vlaanderen. Hij brengt een aantal goede argumenten aan om zijn thesis te staven. Nog in het midden van de negentiende eeuw was inderdaad slechts een zeer kleine fractie van de beroepsbevolking bij de moderne nijverheid betrokken en de erg relatieve welvaart van de bevolking hing dus vooral af van de landbouw. Het is terecht dat voor de studie van die sector meer aandacht wordt gevraagd. Kon de traditionele biologische landbouw nog voldoende groeikracht opbrengen om steeds meer te produceren? Werd de kapitaalvorming niet gerealiseerd door accumulatie in de moderne industrie zelf, maar door transferten van de agrarische sector? Het zijn interessante vragen. Ph. Kint komt tot het besluit dat de Oost-Vlaamse landbouw zeker geen lamme eend was. Tussen 1820 en 1850, zo rekt hij ons voor, steeg de fysieke productie van tarwe nog met 90%, die van rogge met 50%.

Aardappelen gaven zelfs een fysieke produktiestijging te zien van meer dan 100%. Demeter was een Vlaamse maagd, dat staat nu vast. De netto-productie van de landbouw en de veeteelt samen, zou zijn toegenomen met 60%. De sector in zijn geheel (tuin- en bosbouw en fruitteelt inbegrepen) realiseerde een stijging van de netto-productie met 53%, dat wil zeggen een jaarlijkse groei van 1,5% of bijna 0,8% per jaar en per hoofd van de bevolking. Dat ziet er dus mooi uit.

Met de principes van de nationale boekhouding voor ogen, heeft de auteur de klassieke macro-economische grootheden van de sector gereconstrueerd. Na bepaling van de omvang en van de bestemming van het areaal, van de produktiviteit, de prijzen en de kosten, wordt de netto-toegevoegde waarde van de akkerbouw en de veeteelt voor de jaren 1817/1820 en 1846/1850 berekend.

Vervolgens worden in een laatste boekdeel de omvang en de beloningsvoet van de produktiefactoren grond, kapitaal en arbeid bepaald. Reeds nu kan vermeld worden dat de inkomensverdeling vooral gunstig evolueerde voor het grondinkomen. Erg belangrijk is de vaststelling dat zo'n 20% van het totale agrarisch inkomen naar de provinciale hoofdstad Gent vloeide. De beloning van de kapitaalgoederen bleef beperkt tot zo'n 7% van het agrarisch inkomen, terwijl

de factor arbeid kon rekenen op de helft van dat inkomen, zowel aan het begin als aan het einde van de bestudeerde periode.

Het resultaat van schier eindeloos rekenwerk ziet er interessant uit en het is vooral nieuw. Ph. Kint schrijft uitstekend en zijn argumentatie klinkt overtuigend. De gepresenteerde cijfers zijn heel precies. Zijn ze ook correct? Alle bewerkingen gaan gepaard met een kritische bespreking van de bronnen, met toevoeging van onderstellingen en met talloze manipulaties van het gebrekkige cijfermateriaal. Het kan niet anders. We wensen infra vooral de deficiënties van de informatie te benadrukken en aan te tonen dat het, met of zonder macro-economische visie, hopeloos is een definitief antwoord te vinden op de gestelde vragen.

Wie de fysieke productie berekent moet, naast de bestemming van de grond, de opbrengst van ieder gewas per ha kennen en natuurlijk ook de omvang van het areaal. Meteen staan we voor een groot probleem: de landbouwtelling van 1846 laat althans voor Oost-Vlaanderen, een ernstige onderschatting van het areaal vermoeden. De kadastrale opmetingen, beëindigd in 1834 (dat staat vermeld op de publikatie, maar de cijfers zouden wel eens veel ouder kunnen zijn) hadden 282.000 ha exploiteerbare grond opgeleverd; de telling van 1846 vermeldt er slechts 243.000 of 16% minder. Het zo belangrijke bouwland zou zelfs met 15% zijn gedaald van 209.000 ha in 1834 tot 182.000 in 1846. Volgens Ph. Kint werden vele kleine uitbatingen niet in de telling opgenomen en, vertrouwend op de juistheid van de grondregistratie door het kadaster, komt hij uiteindelijk tot een oppervlakte bouwland van 215.000 ha in 1846. Een correctie van 18,5% is geen kleinigheid; ze volstaat om alle verdere berekeningen, waarvan de eindresultaten reeds werden vermeld, in diskrediet te brengen. Het is jammer dat de auteur zich zo strikt beperkt tot de informatie over één enkele provincie. Waarom immers zouden de deskundigen in Oost-Vlaanderen systematisch in de fout zijn gegaan en de collega's in Antwerpen of West-Vlaanderen niet? Een vergelijkend onderzoek van de aantallen dwergbedrijven (minder dan 2 ha) leert, dat in de provincie Antwerpen 79% tot die categorie behoorde, in Brabant 72%, in Oost-Vlaanderen 62% en in West-Vlaanderen 57%. Was het kleinbedrijf niet het meest ontwikkeld in Oost-Vlaanderen ?

In de provincie Antwerpen werden 96 landbouwbedrijven geteld per 100 rurale gezinnen, in Brabant en West-Vlaanderen 85. In Oost-Vlaanderen slechts 77. Als de cijfers van de andere provincies correct zijn, (wat lang niet vaststaat) dan krijgt de thesis van Ph. Kint een flinke steun, of er zou moeten bewezen worden dat Oost-Vlaanderen veel meer 'landloze' rurale gezinnen telde dan de andere genoemde provincies.

De vraag blijft echter, hoe een correctie van de telling dan moet worden doorgevoerd. We proberen het langs de gezinnen om en onderstellen dat 95% van de rurale gezinnen over een uitbating kon beschikken. We dichtten de 20.000 niet-getelde gezinnen ieder 0,75 ha toe, wat een totaal oplevert van 15.000 ha, toe te voegen bij het resultaat van de landbouwtelling dat daarmee op een kleine 198.000 ha wordt gebracht. Dat is dan nog altijd 18.000 ha minder dan het areaal dat Ph. Kint heeft gebruikt voor zijn berekeningen.

Deze kleine oefening maakt duidelijk dat de gebruiker alle richtingen uit kan met de gegevens van de landbouwtelling. Heeft Ph. Kint dan ongelijk als hij, wat blijkbaar is gebeurd, sloten, landwegen en houtwallen die begrepen zijn in de kadastrale cijfers, voor goede landbouwgrond meetelt? In de provincie Antwerpen en West-Vlaanderen zijn de cijfers van het kadaster en van de telling wel mooi gelijklopend; daar werden die sloten enz. duidelijk niet in mindering van het areaal akkerland gebracht. Er zitten nog wel meer eigenaardigheden in de landbouwtelling. In Oost-Vlaanderen, het vaderland van de nateelten, droeg 31% van het bouwland een tweede oogst, in Antwerpen 37%. Men kan twifelen aan de juistheid van al die cijfers maar voor een realistische correctie ontbreekt vaste bodem.

Aan de hand van kadastrale gegevens reconstrueert de auteur de omvang en de bestemming van het areaal omstreeks 1817/1820. Na veel wikken en wegen wordt een areaal geschat dat 5, 5% kleiner was dan in 1846. Het bouwland zou tussen 1817/1820 en 1846 met 15.000 ha of 7,5% zijn toegenomen. Het is moeilijk een cijfer voor te stellen dat beter weerstand biedt aan kritiek. De wijze waarop de auteur de toestand van omstreeks 1820 reconstrueert, is alvast zinvol en hij heeft de toename van de oppervlakte bouwland zeker niet opgedreven om uiteindelijk mooie groeicijfers te bekomen. Wel bestaat de indruk (sic) dat de omvang, zowel in 1820 als in 1846, te groot werd geschat. Hoe moeten indrukken, vermoedens en twijfels gekwantificeerd worden?

Na de omvang van het cultuurareaal moeten nog de fysieke produktie en de produktiviteit worden vastgesteld. De eerste hoofdbron wordt gevormd door de verslagen van de kadastrale expertises, die in de jaren 1826 tot 1830 in alle gemeenten afzonderlijk werden uitgevoerd en resulteerden in het vastleggen van een tarief of kadastraal inkomen per ha. Het zijn prachtige documenten met uiterst gedetailleerde informatie over de vruchtopvolging, de produktiviteit en de produktiekosten. Ph. Kint heeft een groot vertrouwen in deze documenten en gebruikt ze voor een ingenieuze reconstructie van de toestand omstreeks 1820. Als argument haalt hij aan dat de berekende geldelijke opbrengsten per ha weinig afweken van de waardering van diezelfde gronden in de pachtcontracten van die periode. Het is een goed argument, al moet toch voor ogen worden gehouden, dat het uiterst complexe werk op nogal wat veronderstellingen steunt. De voor alle berekeningen zo belangrijke teeltopvolging werd door Ph. Kint niet voldoende onderzocht. Is er in de loop van de eerste helft van de negentiende eeuw nog een perfectionering van het systeem bereikt? De experts van het kadaster hebben verondersteld dat een gemiddelde boer (?) met voldoende areaal wel zo verstandig zal zijn geweest op die wijze te handelen. Wie beantwoordde aan dat profiel? De intelligente reconstructie door Ph. Kint getuigt van bronnenkennis en kritische zin. Toch is er wat aan de hand met al die cijfers.

De grondbelasting is tot 1866 een repartitiebelasting gebleven en de voornaamste bezorgdheid van de ambtenaren betrof derhalve, niet zozeer de hoogte van de tarieven, dan wel de onderlinge vergelijkbaarheid van de potentiële winstgevendheid van gronden en gebouwen. Precies om onrecht te vermijden, werden de berekende resultaten, na controle middels de pachtcontracten, vergeleken met deze, bekomen in de buurgemeenten. Vervolgens werden de tarieven van alle gemeenten van een kanton nog eens bekeken en alle ongerijmdheden werden gladgestreken. Die opeenvolgende bewerkingen zijn vooral goed te volgen in de waardeschattingen van de huizen, maar ze gebeurden op identieke wijze voor de gronden. Pas op het einde van 1835 lag het totale inkomen van de provincie Oost-Vlaanderen vast en waren dus alle ongelijkheden tussen de kantons weggewerkt.

Het resultaat is verrassend. Bij een constant blijvend 'contingent' op nationaal vlak (goed 14 miljoen frank) moest Oost-Vlaanderen in 1831 bijna 3,6 miljoen grondbelastingen opbrengen, 3,4 miljoen in 1835 en minder dan 2,6 miljoen vanaf 1836, een daling van het aandeel met 25% tussen 1835 en 1836, een daling met 28% tussen 1831 en 1835. De wet van 31.12.1835 bracht de belasting (hoofdsom) overal op 9,87% van het kadastraal inkomen. Voor de wetwijziging was de belastingdruk erg ongelijk verdeeld, zo bleek na de definitieve vastlegging van de tarieven. In de meest belaste gemeente hadden de eigenaars voordien 22,6% betaald op hun inkomens, in de minst belaste, 7,4%. Al deze wijzigingen zijn er gekomen na afsluiting van de expertises die door Ph. Kint werden gebruikt. De reducties kunnen gedeeltelijk het gevolg zijn van politieke beslissingen. Het zou niet de eerste keer zijn dat ambtenaren gedurende vele jaren degelijke dossiers samenstellen en dat politici er dan na een receptie met de botte bijl op inslaan. Ph. Kint vond sterkte voor zijn vertrouwen in de expertises in het feit dat de berekende

grondtarieven gemiddeld slechts 12,5% lager uitvielen dan de netto pachtsommen. Dit is correct. Voor het gehele land werd echter diezelfde afwijking vastgesteld, zonder correctie achteraf. Met evenveel recht kan beweerd worden dat alle schattingen in de provincie te hoog waren uitgevallen en dat dit pas bleek na de laattijdige vergelijking tussen de provincies. In dat geval zou de auteur van een te hoog niveau vertrekken in 1820 en dan zouden de reeds verrassend hoge groeicijfers die tussen 1820 en 1850 werden behaald, nog moeten worden opgetrokken! Met wat voor cijfers en met welke foutenmarges zijn we eigenlijk aan het werken?

De tweede bron voor de schatting van de produktiviteit en de fysieke produktie is nogmaals de landbouwtelling van 1846. De tegenvallende oogstresultaten van dat jaar werden vergeleken met deze van een 'normaal' jaar. Het zijn deze laatste cijfers die bij de berekeningen gebruikt worden omdat ze als betrouwbaar gekwalificeerd worden. Ph. Kint zal zelfs nog iets hogere waarden aannemen voor tarwe en rogge, zich hiervoor steunend op gegevens van iets jongere datum. Wat is een 'gewoon' jaar? De produktiviteit werd ingevuld door een commissie die in alle gemeenten werd samengesteld om de tellingsactiviteiten te begeleiden. De leden waren zeker deskundig. Is dat een waarborg? Deskundigen hebben een gemiddelde gemaakt van wat haalbaar was en ook wel eens behaald werd op vruchtbare, slechte en onvruchtbare gronden. Verder hebben ze een gemiddelde gemaakt van hun deskundige schattingen. Met enige overdrijving kan gesteld worden dat het cijfer 19 hl/ha het resultaat is van vijf schattingscijfers, met name 15,16,19, 22 en 23 hl. Het is zelfs een democratisch cijfer. Verder is het volkomen duidelijk dat ze dachten aan een ha bruikbare grond en niet aan een perceel omgeven door een houtwal van 3 meter, want die heeft een nuttige oppervlakte van slechts 0,88 ha.

De landbouwtelling van 1846 is een voor die tijd prachtig document. De kadastrale expertises zijn dat ook. Toch moeten we afstappen van de idee dat een min of meer correcte schatting toen tot de mogelijkheden behoorde. Wat te denken van een cijfer als 19,37 ha tarwe (te corrigeren schrijft Ph. KINT), een stroproduktie van 2.200 kg per ha (een grove schatting)? Toch staat er in de telling een produktie van 42.658 kg stro en wordt de indruk gewekt dat een foutenmarge van 0,0012% werd gehanteerd. De geciteerde stroproduktie wordt dan nog eens in gemiddelde geldelijke waarde omgezet, al weten we dat er heel weinig van op de markt kwam.

Dient het gezegd dat het bepalen van de produktie van de veehouderij evenveel vragen oproept? Maar wie kan de gemiddelde melkgift van de koe in 1820 meedelen, of het gemiddelde slachtgewicht van het varken? Zelfs de produkt prijzen blijven voor discussie vatbaar.

Bijzonder interessant is het boekdeel over de inkomensverdeling. De door Ph. Kint berekende uitkomsten werden reeds vermeld. Ze zullen na uitgebreid onderzoek nog wel worden aangepast maar de grote lijnen liggen vast en de auteur duidt zelf nog een aantal onderzoeksgebieden aan om die lijnen te verfijnen. We gaan alleen nog even in op de omvang van de agrarische arbeidscapaciteit. We beschikken voor het jaar 1846 over een volks-, nijverheids- en landbouwtelling, waarin telkens het aantal beoefenaars van de beroepen werd opgenomen. Toch is het onmogelijk om bijvoorbeeld, zelfs maar bij benadering, de agrarische arbeidscapaciteit te schatten. Dat komt omdat het zo belangerijke fenomeen van de *multiple job holder* in het geheel niet aan bod kwam. Eén man, één beroep, was de opdracht. De meegedeelde cijfers zijn dan ook niet realistisch te noemen.

De lezer mag vooral niet denken dat Ph. Kint al deze kritische bemerkingen niet zelfgemaakt heeft. Hij kent de zwakheden van de bronnen, maar hij moet roeien en dus kiest hij uit de informatie wat hem het meest redelijk lijkt. Hij heeft tot dusver de meest diepgaande studie gemaakt over de Oost-Vlaamse landbouw. Wie zijn werk wil aanvullen of verbeteren zal met stevige argumenten voor de dag moeten komen. Liefst met informatie uit andere bronnen want

de gekende zijn uitgeput. We beschikken nu over een aantal voortreffelijke studies over de Vlaamse landbouw in de eerste helft van de negentiende eeuw. Van de vele auteurs vermelden we slechts Ch. Vandenbroeke, W. Vanderpijpen, Ph. Kint en M. Goossens. Deze auteurs zijn het oneens over de gang van zaken. Alle wandelaars in de tuin van Europa komen tot geheel verschillende vaststellingen, tot uiteenlopende schattingen. Ph. Kint berekende een groeivoet van 0,85% per hoofd van de bevolking, M. Goossens komt uit op een lichte daling; Demeter moet met gegevens uit andere sectoren in het nauw gedreven worden. Ph. Kint zelfwijst op de notariële archieven en de hypotheekregistratie. Daaraan kunnen de archieven van de erfenisrechten worden toegevoegd en wellicht nog andere bronnenreeksen. We geven een klein voorbeeld. De rurale bevolkingsgroei in de jaren 1830 tot 1850 werd goed gevolgd door de bouwnijverheid; het aantal huizen steeg samen met het aantal gezinnen en het aantal inwoners per huis daalde zelfs. Dit lijkt op een gunstige toestand te wijzen. Het kadastraal inkomen van de woonhuizen groeide echter slechts met 0,5% per jaar, gevoelig minder dan de ruim 1% groei op nationaal vlak. Er kwamen in Oost-Vlaanderen wel meer huizen ter beschikking, maar ze waren van slechte kwaliteit. Dat wijst dan weer op een ongunstige ontwikkeling. Deze enkele cijfers hebben geen bewijskracht; ze tonen wel aan dat andere aspecten van de samenleving moeten en kunnen onderzocht worden ter controle van de bereikte kennis. Die controle missen we wel in de studie van Ph. Kint. Toch beweert hij dat de landbouw de investeringen in de nijverheid mogelijk maakte. Zijn bewijsvoering is nog niet volledig maar uit het al ruime onderzoek dat hij verrichtte blijkt toch dat zeer grote bedragen van het-platteland naar Gent vloeiden. Rond 1850 werden zo'n 5,5 miljoen frank netto-inkomsten uit de provincie gevoegd bij ca. 3,6 miljoen inkomsten in Gent zelf.

Ter vergelijking: in 1850 ontving de Belgische overheid 18,4 miljoen aan grondbelasting. Zelfs als het totaalcijfer van 9 miljoen flink overschat is (om een methodologische reden mag er al dadelijk 1,5 miljoen frank af) hadden de Gentse grondeigenaars ruim voldoende middelen om Prometheus te huisvesten.

Omstreeks 1830 bedroeg het kadastraal inkomen van de gebouwen, waarin de textielnijverheid was gevestigd zo'n 58.000 frank. Na enig rekenwerk, dat door Ph. Kint zou gewaardeerd worden, komen we uit op een nieuwbouwwaarde van de fabrieksgebouwen van 2,6 miljoen frank. De financiering van moderne bedrijven kon nauwelijks een probleem zijn geweest. Of de grondeigenaars daarvoor geld ter beschikking stelden of verder gingen met alsmear duurdere gronden op te kopen, weten we nog niet, maar de onderzoeksresultaten van Ph. Kint zijn een onweerstaanbare uitnodiging voor verdere studie.

PH. KINT

Na het lezen van de recensie van Roessingh op mijn *Prometheus aangevuurd door Demeter* vraag ik mij af of de Wageningen een macro-beschrijving van een proces van economische ontwikkeling in de landbouw niet wil verstaan of niet in staat is om te verstaan. In zijn slotalinea stelt Roessingh dat zijn kritiek voortkomt uit een meningsverschil dat in de kern van de zaak de degelijkheidseisen betreft, die aan historisch onderzoek gesteld moeten worden. De agrarische geschiedenis dient niet te belanden in een zelfgebouwde schijnwereld van getallen en cijfers die steeds minder met de empirische agrarische werkelijkheid te maken heeft. De door mij ingeslagen weg ziet Roessingh als een doodlopende weg voor de voortgang van het agrarisch onderzoek. In deze alinea zijn de woorden degelijkheidseisen, schijnwereld, agrarische werkelijkheid en doodlopend cruciaal. Zij zijn op de maat gesneden van andere in algemene zin uitgesproken oordelen, die uiterst bedenkelijk zijn, maar waartegen mijn verweer eveneens in algemene zin als volgt luidt:

Mijn degelijkheidseisen vloeien voort uit macro-economisch onderzoek van de landbouw en reiken verder dan in agrarisch-historisch onderzoek waarbij aan partiële verschijnselen en gegevens — hoe getrouw deze ook mogen zijn weergegeven — alleen een geïsoleerde status toevalt, terwijl zij maar al te vaak oneigenlijk los van hun veel grotere context beschouwd worden. Op individuele verschijnselen wordt door mij steeds opnieuw de lens scherp gesteld zonder echter daarbij de eigen plaats en de verbanden met de gekozen constructie van het groter geheel uit het oog te verliezen. En bovendien wordt door mij dit groter geheel, het netwerk van macro-economische relaties, langs verschillende wegen gereconstrueerd.

Alle geschiedbeoefening is het opbouwen van een schijnwereld; het is voor mij echter wel een schijnwereld die in de eerste plaats moet voldoen aan de eisen van de intersubjectiviteit. Vooronderstellingen worden door mij zoveel als mogelijk geëxpliciteerd en na kritische en omzichtige omgang met kwantitatieve en kwalitatieve bronnen zijn mijn aannames toegesneden op de 'Oostvlaamse situatie'. En dat voorts een onderzoek naar inkomen, consumptie en produktie van een regio op zeer veel getallen en cijfers steunt, lijkt mij evident.

Het staat elke onderzoeker vrij om zijn kenobject, de agrarische werkelijkheid, met een eigen kenmodel te benaderen. Aangepast aan doel- en vraagstelling van mijn studie is een kenmodel gekozen, de methode van de Nationale Rekeningen, en daarmee de agrarische werkelijkheid geordend. Dat andere ordeningen mogelijk zijn, sluit ik niet uit, maar wel dat zij gegeven mijn vraagstelling tot een completer inzicht leiden. En wat de agrarische werkelijkheid verder betreft probeer ik zoveel mogelijk vanuit het concreet inhoudelijke—het micro-economisch gebeuren — te vertrekken, waarna als ik tenslotte op het macro-niveau van de provincie ben beland als gevolg van aggregatie en de toepassing van salderingen het zicht op het concreet-inhoudelijke is verdwenen maar nieuwe verrijkende macro-inzichten worden verworven. De interrelaties van de grote componenten van de landbouwsector en de relaties tussen de landbouw en de rest van de economie worden duidelijk gemaakt.

Dat Roessingh dan ook tot een slotoordeel komt dat de door mij ingeslagen weg voor de verdere voortgang van het onderzoek in de agrarische geschiedenis doodloopt, is voor mij het meest onthutsend en sterkt mij in de overtuiging dat verabsoluteerde visies op grond van institutioneel-, sociografisch- en louter micro-onderzoek wel erg verkrampend en vernauwend werken